

Het Derde Rijk

De grootste slavenmaatschappij

Door Max van den Berg

In de laatste decennia zijn de oorlogsarchieven in Oost-Europa voor onderzoek vrijgegeven. Dat heeft geleid tot een aanmerkelijke verbreding en verdieping van inzichten over de geschiedenis van de periode 1939-1945. Zo bleek dat tijdens de Tweede Wereldoorlog meer dan 18 miljoen Duitse soldaten onder de wapenen werden geroepen. Hoe kon het land met zo'n kleine mannelijke werkende bevolking functioneren? Dat was alleen mogelijk door het inschakelen van 20 miljoen dwangarbeiders, die deels als slaven in de industrie en in de landbouw werden tewerkgesteld.

Het Nederlandse dwangarbeidersmonument in Overloon

De 20 miljoen dwangarbeiders werden in verschillende groepen onderverdeeld en ook verschillend behandeld. Een grove indeling geeft het volgende beeld: 8,5 miljoen arbeiders werden naar Duitsland gezonden in het kader van verplichte tewerkstelling, 7 miljoen krijgsgevangenen (waaronder 5 miljoen Russen), 1.850.000 gevangenen in concentratiekampen, drie miljoen Joden en zigeuners die als arbeiders later uitgeroeid werden in de vernietigingskampen. Het betreft voor alle groeperingen mannen van 18 tot 65 jaar en vrouwen van 18 tot 45 jaar. Vanuit Oost-

Europa werden kinderen vanaf 10 jaar tewerkgesteld.

De Joodse arbeiders

Hoe kunnen miljoenen Joden als arbeidsslaven gewerkt hebben, terwijl de meesten bij aankomst in Auschwitz en Sobibor meteen vermoord werden? Dat is een invalshoek vanuit ons eigen perspectief. In Nederland begonnen de systematische deportaties in de periode augustus 1942 tot oktober 1943. Maar in Polen en Tsjechië werden de Joden al vanaf 1939 in

arbeidskampen opgesloten en vanaf 1941 ook in de Baltische staten, Wit-Rusland en delen van de Oekraïne. Alleen al in Polen bevonden zich 65 Joodse arbeidskampen, waarin honderdduizenden onder erbarmelijke omstandigheden werden tewerkgesteld. De namen van deze kampen zijn in Nederland niet of nauwelijks bekend. Tientallen van deze kampen lagen al twee of drie jaar rond de grote latere vernietigingskampen Auschwitz, Sobibor, Treblinka, Chelmo, Belzec en Majdenek. Rond Auschwitz lagen de Joodse werkkampen Oderberg, Eichal, Ottmuth,

Sakrau, Sosnowitz, Mishlowitz, Chelmek, Seibersdorg, Prokochim, Kazimier Wielka en Tarnau. Rond Sobibor lagen de Joodse werkkampen Ossowa, Osowa, Krychow en Wlowowa.

Vanaf 1939 tot de Wannsee-conferentie begin 1942, waarin officieel besloten werd de Joden systematisch te vernietigen, werden miljoenen Joodse arbeiders in getto's en de 65 werkkampen opgesloten en voor slavenarbeid ingezet. Tussen 1942 en 1944 werden deze kampen en de getto's ontruimd en werden de Joden naar de vernietigingskampen gebracht. Maar ook daar werden soms groepen krachtige mannen en vrouwen om het leven gebracht, niet door de gaskamers, maar door twaalf uur per dag te werken, zeven dagen in de week, en met dagelijks slechts twee boterhammen en een bord koolsoep door uithongering.

De krijgsgevangenen

De 7 miljoen krijgsgevangenen die Duitsland in de oorlog maakte, waren voor 85% van Russische, Poolse, Joegoslavische en Oekraïense afkomst. Bijzonder zwaar was het lot van de Russische krijgsgevangenen. Tussen juni 1941 en december 1941 hadden de Duitse troepen in de *Blitzkrieg* de Baltische staten, Wit-Rusland, de Oekraïne en delen van West-Rusland bezet. Bij deze overrompelende actie werden 3,5 miljoen

krijgsgevangenen gemaakt. De geheime dienst binnen het Duitse leger was bevreesd voor communistische invloed, die vanuit deze menigte zou kunnen worden verspreid. Men besloot tot massamoord. De gevangen genomen soldaten werden in tropische hitte zonder water, voedsel en onderdak, in de steppen bijeengedreven. In die eerste oorlogsmaanden aan het Oostfront kwamen 2 miljoen gevangenen om door georganiseerde uitputting. Pas toen in november van dat jaar het front vastliep en de oorlog langer zou duren dan was verwacht en het tekort aan arbeidskrachten in Duitsland groeide, werden de resterende gevangenen, voorzien van voedsel, als dwangarbeiders in de oorlogsindustrie tewerkgesteld. Dat was mogelijk omdat de Sovjet-Unie het verdrag van Genève over krijgsgevangenen nooit had ondertekend. In de loop van de oorlog zijn nog eens 3,2 miljoen Russische krijgsgevangenen in Duitsland door ondervoeding en zware dwangarbeid om het leven gekomen.

Krijgsgevangen uit het westen – Nederland, België en Frankrijk – werden ook tot arbeid veroordeeld, maar in principe niet in de oorlogsindustrie. Nederlandse en Vlaamse krijgsgevangenen werden als leden van het Germaanse ras ook weer wat bevoorrecht boven de Fransen en de Walen. Zo werden de Nederlandse en Vlaamse gevangenen na de capitulaties in 1940 al snel vrijgelaten en naar huis

gezonden, terwijl de Fransen en Walen gevangen bleven. Toen in 1943 de oorlog voor Hitler steeds slechter verliep en het tekort aan arbeidskrachten groeide, besloot hij om de 300.000 Nederlandse soldaten opnieuw gevangen te zetten. Zij zouden in Duitsland als dwangarbeiders moeten worden ingezet. Deze opzet werd met de April-Mei-stakingen beantwoord en de oproep vanuit Londen om niet te gaan, werd massaal opgevolgd. Slechts 11.000 Nederlandse militairen zijn uiteindelijk naar Duitsland afgevoerd.

Soldaten werden in speciale kampen ondergebracht, de zogenaamde *Stalags*, de officieren in *Offlags*. De kampen lagen zowel in Duitsland als in Polen. In 1944 werd door de Gestapoleider Ernst Kaltenbrunner het Kogelbevel gelanceerd. Tegen alle verdragen in werden vanaf die datum officieren die uit gevangenschap ontsnapten en werden gepakt aan de Gestapo overgeleverd en naar Mauthausen overgebracht, om aldaar gefusilleerd te worden. Ook tien Nederlandse officieren werden daardoor getroffen. Volgens de laatste gegevens zijn in Mauthausen op grond van het Kogelbevel 5.400 Europese officieren doodgeschoten, 4.300 daarvan waren Russen. Alleen Amerikaanse en Engelse officieren werden buiten het Kogelbevel gehouden.

De concentratiekampen

Het aantal gevangenen in de beruchte concentratiekampen is vrij nauwkeurig bekend en wordt vastgesteld op 1.850.000. Het ging hier in het algemeen om politieke tegenstanders van het nazi-systeem. In de eerste jaren werd een regime gehanteerd dat tot doel had de gevangenen door een bestiale behandeling al werkend de dood in te jagen. Als voorbeeld mag genoemd worden Mauthausen, waar de gevangenen zware kisten met stenen langs een steile trap omhoog moesten sjouwen. In de eerste jaren van het bestaan van dat kamp kwamen de meeste gevangenen binnen een half jaar om door uitputting. Maar toen greep Himmler in: de gevangenen in alle concentratiekampen moesten een permanente rol gaan spelen in de bewapenings-industrie. Vanaf 1943 werden de regimes zo ingericht dat met een minimum aan voedsel, hygiëne en rust toch maximale arbeidsprestaties konden worden geboekt.

Dwang- en slavenarbeid

Het aantal mannen, vrouwen en kinderen dat bij de *Arbeitseinsatz* in Europa betrokken was, is moeilijk vast te stellen. De verschillende opgaven wijken sterk uiteen en worden voor een deel bepaald door achterliggende vraagstukken, zoals schadevergoeding en ideologie. Zo sprak

Bij de razzia in Rotterdam in 1944 werden 50.000 arbeiders gearresteerd en op transport gesteld.

Duitsland na 1945 over 1,7 miljoen Poolse arbeidskrachten, terwijl het er volgens de Poolse regering 2,8 miljoen waren. Hoe ingewikkeld het vraagstuk dwangarbeiders ligt, mag blijken uit een onderzoek van Martin Weinmann van het informatie-instituut Way Back in Bad Arolsen. Hij stelde in 1999 een lijst op van 2.540 Duitse firma's die gebruik hadden gemaakt van dwangarbeiders. Deze arbeiders werden ondergebracht in 20.000 (!) kleine privé-kampjes rond de betreffende bedrijven. Geschat wordt dat deze bedrijven daardoor 180 miljard extra winst hebben gemaakt.

Nederlandse arbeiders in Duitsland

Vanuit Nederland werden 630.000 arbeiders in de Duitse economie ondergebracht. Al op 25 juni 1940 werden werkloze mannen door de arbeidsbureaus onder dreiging van het inhouden van steun en de uitsluiting van de werkverschaffing gedwongen om in de Duitse industrie en bouw te gaan werken. Op 28 februari 1941 kwam het bevel van de Duitse bezetter om het bedrijfsleven uit te kammen. Alle fabrikanten moesten een lijst opstellen van arbeiders, die in hun bedrijf gemist konden worden. Daarbij

werden bepaalde minimumeisen gesteld. Er volgden nog speciale bevelen voor metaalarbeiders die in de wapenindustrie moesten worden ingezet. Op bevel van Goering werd Fritz Sauckel als Europese gevolmachtigde voor de totale *Arbeitseinsatz* ingezet. Hij ging als een bezetene te keer en was verantwoordelijk voor de drijfjacht op arbeidskrachten in alle bezette gebieden. Als triest voorbeeld geldt de *razzia* in Rotterdam, waarbij op 10 en 11 november 1944 wijk voor wijk werd uitgekamd en 50.000 mannen werden opgepakt en naar Duitsland werden overgebracht. Ruim 30.000 Nederlandse arbeiders hebben de dwangarbeid niet overleefd. Ziekten, uitputting en bombardementen hebben daarbij een grote rol gespeeld. Sauckel werd in Neurenberg als oorlogsmisdadiger ter dood veroordeeld en opgehangen.

De arbeiders uit Polen

De eerste buitenlandse dwangarbeiders waren de Tsjechen uit het Duitse protectoraat Bohemen en Moravië. Zij werden al in 1939 tewerkgesteld in de industrie en bij de bouw van de Westwall en de autobanen. Daar troffen ze ook Duitse dwangarbeiders, die van een werklozenuitkering waren uitgesloten. Na de overrompeling van Polen werd eerst de zogenaamde corridor bij

Het verplicht dragen van de P op de kleding voor Poolse arbeiders.

Duitsland gevoegd en moesten 950.000 Polen die landstreek verlaten om zich in het Poolse protectoraat rond Warschau te vestigen. Meteen in 1939 werden in Polen arbeidsbureaus opgericht die op vrijwillige basis mannen en vrouwen voor werk in Duitsland vastlegden. Het betrof hier in de eerste plaats landarbeid. De Polen werden bij boeren ondergebracht, aten met hen mee aan de tafel en deelden hun leven. Maar dat ging in tegen de Duitse rassenwetten, die de superioriteit van het Duitse Herrenras als uitgangspunt hadden. Op 8 maart 1940 kwam op bevel van Himmler de Polenwet tot stand. Daarbij werden de Polen verplicht een grote letter 'P' op de voorkant van hun kleding aan te

brenge. Vervolgens kregen de Polen minder loon, slechte huisvesting en als ze werkten bij stedelijke bedrijven, mochten ze niet naar bioscopen, schouwburgen en cafés, geen gebruik maken van openbaar vervoer en werden ze in geïsoleerde kampen ondergebracht. Omgang met Duitse vrouwen door mannen en omgekeerd was verboden en bij overtreding met de doodstraf bedreigd. Om de niet-bestaande haat tegen Polen op te wekken, verschenen gruwelberichten in de Duitse kranten over door Polen tegen de *Wehrmacht* gepleegde misdaden. Vrijwilligheid werd vervangen door verplichte uitzending en toen ook dat niet voldoende krachten opleverde gingen men over tot *razzia's* in de grote steden.

Onder discriminerende omstandigheden hebben 2,8 miljoen Poolse mannen en vrouwen in Duitsland dwangarbeid verricht. In juni 1944 kwam de zogenaamde 'Hooiactie' van de grond, waarna ruim 40.000 Poolse kinderen van 10 tot 14 jaar werden opgepakt en in de Duitse landbouw tewerkgesteld.

De Oostarbeiders

Toen de Duitse troepen tot ver in de Sovjet-Unie waren doorgedrongen, had het bezette gebied een bevolkingsomvang van 68 miljoen Russen, Wit-Russen en Oekraïners. Hitlers raciale theorieën over *Untermenschen* en *Übermenschen* werden met volle kracht op de Russen toegepast.

Duits affiche dat Russen oproept om in Duitsland te gaan werken.

De door hem gewenste levensruimte voorzag in een massamoord op Joden en Slaven. Bij het begin van de oorlog aan het Oostfront verklaarde Himmler dat het hier ging om 'een kwestie van onze bestaansrechten en dat als gevolg daarvan een zware rassenstrijd ontstaat zonder mededogen en met als resultaat het sterven van 20 tot 30 miljoen Joden en Slaven zowel door militair optreden als door verhongering.' Los van het lot van miljoenen Russische krijgsgevangenen kwamen in de bezette gebieden 7,4 miljoen Russen om door uitroeiing in concentratiekampen, 2,2 miljoen door slavenarbeid in Duitsland, 4,1 miljoen door georganiseerde honger in de bezette gebieden, terwijl 3 miljoen Russen stierven van de honger in niet-bezette gebieden, waaronder 1 miljoen tijdens het beleg van Leningrad. In de oorlog werden ruim 2.000 dorpen compleet van de aardbodem weggevaagd. Op 20 februari 1942 kwam de *Ost-Arbeiter-Wet* tot stand. Groepen vrouwen en mannen gingen in eerste instantie vrij-

willig naar Duitsland. In de grote steden als Kiev en Minsk was de hongersnood al georganiseerd en vele bewoners meenden daaraan in Duitsland te kunnen ontsnappen. Maar toen de eerste brieven van hen in Rusland aankwamen en de berichten over hun slechte behandeling doordrongen, droogde de stroom arbeiders naar Duitsland snel op en begon de bezetter met verplichte arbeidsinzet, georganiseerde *razzia's* en de dreiging met doodstraf voor allen die niet aan de oproepen gehoor gaven. De zogenaamde *Ost-Arbeiter* moesten een embleem 'Ost' op de kleding dragen, zij werden in kampen opgesloten en achter prikkeldraad gezet en zij verdienden 30% van het normale loon. Dat loon werd uitbetaald in Ost-geld en kon alleen in een Ost-winkel worden ingewisseld, ze mochten niet naar cafés, theaters of bioscopen, ze mochten geen gebruik maken van het openbaar vervoer en ze mochten niet fietsen, bij bombardementen werden ze uit de schuilkelders geweerd en op intiem contact met Duitsers stond de doodstraf. Ruim 30% van de Russische dwangarbeiders bestond uit kinderen van 12-14 jaar die uit huis waren weggehaald. Vanaf 1943 kidnapte men zelfs kinderen vanaf 10 jaar. Zij werden op de boerderijen opgenomen of aan de lopende band in fabrieken geplaatst en ze werden na zorgvuldige lichamelijk onderzoek 'gegermaniseerd'. Vele Russinnen werden verkracht en de daaruit voortko-

mende baby's kwamen in speciale kindertehuizen terecht en werden daar vermoord. In Minsk en omgeving zetten SS'ers 20.000 kinderen vanaf 10 jaar in om bij het Duitse luchtafweergeschut granaten aan te dragen. Aan het eind van de oorlog bleken 34.140 vrouwen, voor 90% van Slavische afkomst, gedwongen in de prostitutie te hebben gewerkt. De meesten van hen in bordelen aan het front, maar ook in de grote Duitse steden zoals Berlijn, Hamburg en Keulen.

De 'opvoedingskampen'

In 1939 waren ruim 500.000 Duitse en Tsjechische arbeiders werkzaam bij de bouw van de Westwall. Er werd drie weken achter elkaar gewerkt, tussen 10 en 12 uur per dag, zonder rustdag. Daarna kregen de arbeiders enkele weken verlof en namen ze het verdiende geld mee naar huis. De meesten hadden jaren werkloosheid achter de rug en waren zwaar werk ontwend. Er werd langzaam aan gewerkt, anderen verbraken de contracten en verdwenen van de werkplaats, en er werd gemopperd over het nazi-regime. Dat alles vond de Gestapo onaanvaardbaar. Om een eind aan het luieren te maken, werd in Hinzert bij Trier het eerste *Arbeitserziehungslager* opgericht. Hier werden de dwarsliggers bijeengebracht om hen arbeidsdiscipline aan te leren. Een regime van zeven dagen per week wer-

ken, 14 tot 16 uur per dag, met twee kale boterhammen en een halve liter koolsoep, geen medische verzorging, en een slechte behuizing, waarin het stierf van de luizen: na afloop van de 'opvoeding', meestal na 56 dagen, kwam de arbeider gebroken terug op de werkplaats. Dit afschrikwekkende voorbeeld diende om de discipline te handhaven en het arbeidstempo te verhogen. Todt, de organisator van de *Westwall* en later de *Atlantikwall* verklaarde dat zonder deze 'opvoedingskampen' de bunkerbouw niet mogelijk was geweest. Begon het 'opvoedingssysteem' met 6 kampen, in de loop van de oorlog werd het uitgebreid tot 200 kampen. De meeste kampen werden zo dicht mogelijk bij de grootste bedrijven geplaatst. De directies van deze bedrijven wezen de dwarsliggers aan, ze traden daarbij zelf op als aanklagers en rechters tegelijk en ze leverden vervolgens de veroordeelden over aan de Gestapo, die hen in het betreffende 'opvoedingskamp' opsloeten. In 1944 verklaarde de Gestapoleider Kaltenbrunner dat het regime in de 'opvoedingskampen' zwaarder moest zijn dan in de beruchte concentratiekampen. In totaal verbleven 500.000 arbeiders en arbeidsters in de 'opvoedingskampen'. Daarbij kwamen 30.000 van hen om het leven. Ook Nederlandse dwangarbeiders hebben kennis gemaakt met deze 'opvoedingskampen' en kwamen zwaar getraumatiseerd terug in ons land. Aangezien

de gegevens en de archieven van de 'opvoedingskampen' in 1945 door de nazi's werden vernietigd, maar ook omdat in deze kampen de willekeur van lokale machthebbers een grote rol speelde, zijn de gegevens over deze kampen alleen maar als globaal te lezen. Sommige kampen waren minder zwaar, maar er waren ook 'opvoedingskampen' waar 65% van de gevangenen omkwam.

Dwangarbeid tussen economisch nut en ideologie

Alle gegevens over aantallen en behandeling van de dwangarbeiders in nazi-Duitsland zijn afhankelijk van twee factoren. Wat de behandeling betreft moet worden vastgesteld dat het dwangarbeiderssysteem werd geleid door een omvangrijke groep nazi's met intern verschillende belangen. Het ministerie van Economie, de Organisatie Todt en de grote concerns hadden belang bij optimale uitbuiting, terwijl de Gestapo, de SS en de leiding van de NSDAP belang hadden bij het hooghouden van de rassenleer, bij het kleineren van *Untermenschen* en het doden van in hun ogen gevaarlijke tegenstanders. Dat heeft geleid tot een gedifferentieerd beeld van dwangarbeid, die als het om Oostarbeiders gaat regelrechte slavenarbeid genoemd mag worden. Gaat het om aantallen dan speelde aanspraak op vergoedingen voor het gedragen leed

een grote rol. De toegankelijk geworden archieven uit Oost-Europa hebben echter duidelijk gemaakt dat de omvang van de misdaden tegen de menselijkheid veel groter was dan oorspronkelijk gedacht.

De gegevens voor dit artikel zijn geput uit Amerikaanse, Duitse, Russische en Nederlandse onderzoeksarchieven.